

Research Articles

ЕТНИЧЕСКИ СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАЗСЪДЪЦИ НА МЛАДИТЕ ХОРА В ПЕРИОДА 2004–2012 ГОДИНА

Ethnic Stereotypes and Prejudices of Young People in the Period 2004-2012

Зорница Ганева (Zornitza Ganeva)*^a

[a] СУ „Св. Климент Охридски“, София, България (Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Sofia, Bulgaria).

Резюме

Разгледани са етническите стереотипи и предразсъдъци като понятия и е направен исторически преглед на тяхното развитие (Duckitt, 1992). Представени са резултати от проведено изследване на предразсъдъците на младите хора от български произход ($n = 942$; 347 мъже и 595 жени; средна възраст 21.3 години) към собствената група и представителите на основните етнически малцинства: турци, роми и евреи в 5 времеви интервала: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г. Чрез свободни асоциации е изследвана връзката между стереотипи и нагласи в два социални контекста: личностен и общностен. Резултатите показват, че оценката на малцинствените групи е по-позитивна в първия отколкото във втория контекст. Изследваните лица възприемат най-негативно представителите на ромския етнос, по-слабо негативно турците, а нагласите към евреите са позитивни.

Ключови думи: етнически стереотипи, предразсъдъци

Abstract

Ethnic stereotypes and prejudices as terms were examined and a historical review of their development (Duckitt, 1992) was made. The results from a survey of prejudices of young people of Bulgarian origin ($n=942$; 347 men and 595 women; average age 21.3 years) towards the in-group and the representatives of the main ethnic minorities: Turks, Roma and Jews, carried out in 5 time intervals: 2004, 2006, 2008, 2010 and 2012, were presented. Through free associations, the relation between stereotypes and attitudes was studied in two social contexts: personal and community. The results showed that the assessment of the minority groups was more positive in the former than in the latter context. The persons studied perceived most negatively the representatives of the Romani ethnos, more weakly negatively the Turks, and the attitudes towards the Jews were positive.

Keywords: ethnic stereotypes, prejudices

Psychological Thought, 2012, Vol. 5(2), 166–185, doi:10.5964/psyct.v5i2.35

Received: 2012-07-17. Accepted: 2012-08-24. Published: 2012-10-31.

*Corresponding author at: zganeva@abv.bg

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

В социалната психология развитието на понятието „стереотип“ преминава през няколко периода. За първи път думата се използва през 1798 г. за отбелязване на калъпа, шаблона за отпечатване на едни и същи страници в процеса на печатане (Ashmore & Del Boca, 1981). Етимологически думата означава “пространствен, твърд отпечатък”.

В социалните науки терминът е въведен от американския политически журналист Уолтър Липман през 1922 г. и се отнася до често цитираните в неговата книга “Общественото мнение” “умствени образи” (“pictures in our heads”) за различни социални групи (Lippmann, 1956). Основна теза в неговото произведение е, че в модерната демокрация политическите лидери и гражданите са принудени да вземат решения за

сложни въпроси, по които са слабо компетентни и разполагат с малко информация. Хората смятат, че разбиранията им за немските войници, за белгийските свещеници или за членовете на ку-клукс-клан съвпадат с това, което реално представляват членовете на тези групи. Липман отхвърля тези идеи и твърди, че в по-голямата си част това са стереотипи, възприети от различни източници, а не са резултат от директен опит. Въпреки това те трудно се променят чрез пряко общуване, защото в него хората откриват и виждат това, което очакват и предпочитат, а не което реално е налице. Произведението на Липман предизвиква одобрение, приемане и възхищение сред социалните изследователи и след неговото публикуване те започват да използват термина „стереотип“ в смисъла, в който го описва той.

Когато дадена черта се възприема като стереотип, се подразбира, че е 1) *опростено* твърдение, а не комплексно, сложно и диференцирано, 2) по-скоро е *невярно* отколкото вярно, 3) придобито е *не от пряк опит* с представители на конкретната група, а по-скоро от „втора ръка“ и е 4) *устойчиво на промяна* въпреки новия опит. Стереотипите са социални, защото представляват групова мярка, определят се като единодушно мнение за членовете на различни групи. Те са от голямо значение за разбиране на човешкото поведение.

Липман определя стереотипите като прекалено опростени представи за света, които задоволяват необходимостта той да се възприема като по-разбираем и управляем отколкото е в действителност. Авторът посочва като пример за стереотипи подобни обобщения за големи групи от хора като пропагандатори, интелектуалци, плутократи и чужденци. Според него по-често те са неверни и дори вредни. Според социални психолози, които отдавна изучават етническите и националните стереотипи, те са дори вид патология. Стереотипите и процесът на стереотипизиране често се посочват като източник за социално неравенство, расизъм и сексизъм.

Емпиричните изследвания на стереотипите започват с раздаване на въпросник на 100 студента от европейска раса от университета в Принстън, САЩ (Katz & Braly, 1933). Те са помолени да изберат от списък с 84 характеристики онези, с които биха определили всяка една от посочените 10 етнически или национални групи. След това те трябва да сведат избора си до 5 „типични черти“ за всяка група. Въз основа на посочените характеристики авторите изчисляват индекс на стереотипност като се посочва най-малкият брой черти, който да включва 50% от 500 направени избора от студентите. Индексът за най-негативно оценени групи варира от 4,6 за цветнокожи до 15,9 за турците. Най-често посочваните 6 характеристики за всяка група са следните (в скоби е даден броят на студентите, които ги посочват като 1 от 5): *цветнокожи* – суеверни (84), мързеливи (75), небрежни (38), невежи (38), музикални (26) и тщеславни (26), *турци* – жестоки (47), религиозни (26), измамници (21), чувствени (20), невежи (15) и нечистоплътни (15). Както цветнокожите, така и турците се възприемат от изследваните лица в най-негативна светлина като има относително по-голямо съгласие в характеристиките, които се приписват на първите.

По-късно същото изследване е повтаряно многократно в различни страни (Gilbert, 1951; Karlins, Coffman, & Walters, 1969). При едно от тях на 100 арабски студента в Бейрут, Ливан е даден списък с 99 прилагателни (Prothro & Melikian, 1954). Характеристиките на арабски език са избрани от по-дълъг списък, изготвен от студентите от същия университет, с цел да характеризират членовете на различни етнически групи. Резултатите показват, че арабските студенти описват цветнокожите по сходен начин както американските студенти го правят преди 20 години. Мнението им за групата на турците обаче е напълно противоположно.

Шестте черти, най-често посочвани като типични за *турците*, са: силни (36), войни (33), националисти (33), смели (31), прогресивни (18) и арогантни (17).

От 1933 г. методът на писменото попълване на въпросници е най-прилагания при изследване на стереотипи. По-голямата част от тях анализират мнението за различни етнически групи, но има и много проведени изследвания за професии, социален клас, пол и т. н. До какви изводи достигат те? Става ясно, че повечето изследвани лица са в състояние да посочат най-малко една характеристика за всяка социална група, която се основава на напълно невярна информация. Личното мнение се формира на основата на какво казват другите хора, пресата, радиото и телевизията и в ниска степен на пряк контакт с представители на различни групи. Съществуват национални групи като американци, руснаци, французи, англичани, китайци и др., за които по-голямата част от хората по света имат определено мнение.

Десетилетия изследователите са се питали каква е връзката между стереотипите и предразсъдъците? Как стереотипите за дадена група се свързват с предразсъдъците за нея? Въпреки че понятията стереотип и предразсъдък са тясно свързани, очертаването на различията между тях обикновено се асоциира с различията между вярвания или мнението и нагласите. Нагласите към социалните групи са също така и резултат от вярванията за членовете им. Стереотипите са *вярвания* или *мнение* за характеристиките на социалните групи или техни членове, а предразсъдъците се определят като *негативни нагласи* към други групи (Ashmore & Del Boca, 1981) и се основават на стереотипи. Нагласите представляват тенденцията да се оценява даден обект с определена степен на харесване или не.

Според изследователите нагласите или всеки отговор, с който се изразява оценка, се състои от 3 компонента: *когнитивни*, *афективни* и *поведенчески*. Според тях предразсъдъците се характеризират с когнитивен компонент (например стереотипи за член на друга група, различна от собствената), афективен (нехаресване) и конативен (дискриминационно поведение). По-ранното разбиране в науката, че нагласите се състоят от един компонент (Fishbein & Ajzen, 1975) е изместена от 3-компонентната им структура (Zanna & Rempel, 1988).

Друг интересен аспект от развитието на теориите за предразсъдъците е фактът, че в различни исторически периоди доминират различни обяснения за тях. Например през 50-те години на XX век е популярна теорията за авторитарната личност (Milner, 1983), през 60-те и 70-те години се поставя акцент върху социокултурните процеси, а през 80-те години е най-често използвана когнитивната теория (Brewer & Kramer, 1985; Tajfel, 1981).

В научната литература подробно е проследено развитието на предразсъдъците и теоретичните подходи за техния анализ в исторически план (Duckitt, 1992). Описани са 6 периода, през които преминава разбирането за тях. Те показват как социалната среда и историческите събития си взаимодействат в развитието на научните подходи за анализа им. Обособени са следните периоди:

1) Психология на расите: до 20-те години на XX век

Предразсъдъците, разглеждани като социално-психологическо понятие, възникват през 20-те години на XX век (Milner, 1983). Най-важни и проблематични са расовите различия между групите и идеята за надмощие на европейската над негроидната раса. Нагласите на расово превъзходство и антипатия над цветнокожите са широко приети като неизбежен и естествен отговор за тяхното подчинение и по-ниска

степен на познание. Освен това доминирането на европеидната раса е полезно, за да се държат в подчинение представителите на другите раси, да се легитимира и обясни водената колониална политика. Теориите за расите обясняват различията между хората чрез фактори като еволюционно изоставане, ограничен интелектуален и емоционален потенциал и дори чрез прекомерно развити полови инстинкти в цветнокожите (Haller, 1971). Предразсъдъците на европеидната раса се разглеждат като „естествен отговор“ към представители на по-ниско стоящи и слабо развити раси.

Проведените изследвания в областта на медицината и антропологията се занимават с описание и обяснение на различни дефицити в представителите на негроидната раса. В началото на XX век с развитието на тестовите за интелигентност и психолозите се присъединяват към тях. През 1925 г. Томас Гарт (Thomas Garth) (in Duckitt, 1992) в своята статия, публикувана в Psychological Bulletin, анализира 73 проведени изследвания за връзката между раса и интелигентност. Авторът заключава, че те показват интелектуалното превъзходство на членовете на европеидната раса.

2) Расови предразсъдъци: 20 – 30-те години на XX век

През този период начинът, по който психолозите разглеждат „расовия въпрос“, претърпява пълна промяна. Според изследователите процесът доставя удоволствие да се наблюдава, защото е пример за развитие на емпирични изследвания, в които обективните данни триумфират над предразсъдъците, неразбирането и спекулациите.

Върху процеса на промяна в теоретичния подход оказват влияние 2 важни исторически събития от годините след Първата световна война (1914 - 1918): а) през 20-те години на XX век в САЩ възниква движението за равни права на цветнокожите и б) възникват протести с цел противопоставяне на европейския колониализъм. Двете движения имат много симпатизанти в САЩ. Те променят мисленето на интелектуалците и социалните изследователи, и помагат да се отхвърли идеята за превъзходство на европеидната раса над представителите на другите раси. Чрез тях става ясно, че негативните расови нагласи са неоправдани, нелогични и нечестни. Изследователите от социалните науки вече търсят отговор не на въпроса за взаимоотношенията между расите и не разглеждат подчинената позиция на афроамериканците, а анализират предразсъдъците на представителите на европеидната раса.

Логично най-вече се провежда измерване и описание на предразсъдъците към различните групи (Bogardus, 1925; Katz & Braly, 1933). Те пораждат необходимост от обяснението им като научни понятия. През следващото десетилетие психолозите насочват вниманието си именно в тази посока.

3) Психодинамични процеси: 30-те и 40-те години на XX век

Според психодинамичните теории предразсъдъкът е резултат от универсални психологични процеси като защитните механизми, които действат несъзнателно. Те служат за канал, през който личността се освобождава от вътрешни конфликти, натрупано напрежение и стрес от околната среда, от заплахата, депривацията или фрустрацията. Именно общовалидността на процесите обяснява широкото разпространение на предразсъдъците към малцинствата, а несъзнаваните защитни функции - тяхната ирационалност. Те са насочени към невинни групи от хора и етнически малцинства. Съществува голямо разнообразие от психодинамични процеси, които са свързани с появата и развитието на предразсъдъците: проекция, фрустрация, „изкупителна жертва“ и пренасочване или изместване на враждебността. Те са взаимно

свързани и съвкупната им проява дава обяснение на предраскъдка като агресия, предизвикана от хронична социална фрустрация, която е насочена към членове на малцинствени групи като изкупителни жертви (Dollard, Doob, Miller, Mowrer, & Sears, 1939). Това е теоретичното обяснение на актовете на расизъм в САЩ, на линчуването като крайна негова форма, на болезнени исторически събития като появата и разцвета на нацизма и широкото разпространение на антисемитизма в Германия. Историческите факти се обясняват чрез изместването на враждебността, предизвикана от политическите унижения и икономическата фрустрация на германския народ след Първата световна война.

Провеждат се предимно исторически, корелационни и експериментални изследвания и на конкретен случай (case study), в които директно се тества хипотезата за взаимовръзка.

4) Предраскъдъчната личност: 50-те години на XX век

В края на 40-те години след Втората световна война е налице важна промяна в обяснението на предраскъдъците. Вече се поставя акцент не върху процеса, чрез който се формират, а върху тяхната структура. Новата теоретична гледна точка ги анализира като резултат от конкретен вид личностова структура. Тя възниква като следствие от болезненото историческо събитие, от шока от кулминацията на националистична расистка идеология и антисемитизъм, прераснали в масов геноцид. Историческите факти не намират логично обяснение в основните психологични процеси, които характеризират всички хора. Прототипи на теоретичната гледна точка са нацистите, лидерите им и образа, който са изградили като носители на авторитарна и меко казано емоционално неуравновесена личностова структура. Именно поради тази причина предраскъдъците се разглеждат като израз на вътрешни потребности, провокирани от патологична личностова структура, а не се анализират като обобщени черти за групите. Изследователите стигат до заключението, че хората с изразени антисемитски нагласи е по-вероятно да са предразположени към расистки и да имат по-слабо позитивни убеждения към представителите на малцинствените групи. Логично основен научен въпрос е идентифицирането и описанието на личностова структура на човек, предразположен към предраскъдъци и етноцентризъм. Най-задоволителен отговор дава Теорията за авторитарната личност (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford, 1950).

Проведените изследвания са основно корелационни, насочени към индивидуалните различия като обяснение на предраскъдъците. Сериозни слаби страни на разглеждания теоретичен подход се посочват по-късно, когато расизмът в южните щати на САЩ набира голяма сила.

5) Култура и общество: 60-те и 70-те години на XX век

В края на 50-те години акцентът в обяснението на предраскъдъците се измества от индивидуални психологични фактори към анализиране на социалното и културното влияние върху тях. Наблюдава се силно намаляване на интереса от страна на психолозите към причините за появата и възникването им в сравнение с ентузиазма, с който се анализира темата през 50-те години. Периодът може да се раздели на 2 части, в които най-характерен е: а) акцентът върху нормативното влияние в началото на 60-те години и б) опасения за междугруповата динамика и конфликти на интереси през 70-те. Тъй като предраскъдъците вече се възприемат като естествена част от социалните отношения между групите, основният научен въпрос е до каква степен обществените норми им влияят и ги предопределят, и какви причинни механизми се включват при предаване на социално и/или нормативно влияние на поколенията. В научната литература се анализират основно 2 механизма: социализация и конформност (Pettigrew, 1958). Нормативните теории

за предразсъдъците предлагат оптимистична гледна точка за бъдещето на расовите взаимоотношения. Те се разглеждат като израз на социалната желателност към традиционните и институционалните норми за поведение между расите.

Оказва се обаче, че расизмът и дискриминацията са доста по-дълбоко вкоренени в американското общество, отколкото са предполагали изследователите. Социално споделяните и нормативни страни на предразсъдъците и дискриминацията повече не могат да се възприемат като културни и институционални традиции, а по-скоро изглежда, че се поддържат от по-основни междугрупови конфликти и условия на социалната среда. В края на 60-те и в началото на 70-те години, т. е. във втората половина от периода, научният въпрос е да се идентифицира и обясни междугруповият конфликт на интереси и социалната структура, която лежи в основата на расова и дискриминационна социална система. Отговорът, който се дава, е в термините на фактори като колониализъм, разделение на пазара на труда, институционален расизъм и социо-икономически предимства на представителите на европеидната раса с цел поддържане на зависимата позиция на цветнокожите. Предразсъдъците се възприемат като израз на групови интереси.

Провеждат се най-вече наблюдения на процеса на социализация през детството, социологически, исторически и корелационни изследвания на конформността и възприетия социален натиск и формирането на предразсъдъци. Относително слабият интерес на психолозите е трудно обясним, защото преди две десетилетия са проведени серия от важни социално-психологически изследвания (Sherif & Sherif, 1953), върху които е изградена Теорията за реалистичния конфликт. Тя е директно отражение на темата.

6) Психологически основи: 80-те години на XX век

От проведените изследвания през 70-те години са налице няколко значими емпирични резултата, които показват, че устойчивостта и промяната в предразсъдъците не би могла да се обясни напълно и единствено чрез теорията за груповия интерес и социалната структура. Става ясно, че други основни психологични процеси също оказват влияние. Теоретичното направление за символния расизъм (McConahay & Hough, 1976) също дава своето отражение върху направените заключения. Проведените изследвания в рамките на теоретичната парадигма показват, че обратно на резултатите от социологическите изследвания, расизмът в САЩ не е намалял в действителност. Той просто е сменил формата, чрез която се проявява към по-мек, прикрит и „незабележим”. Действия на расова основа като гласуване срещу цветнокож кмет и оказване на съпротива срещу приемане на мерки срещу расовата дискриминация са силно свързани със символния расизъм, но не и със степента, в която представителите на европеидната раса възприемат цветнокожите като заплаха за техните интереси (McConahay, 1986).

Голямо влияние оказват получените резултати от емпирични изследвания, проведени в рамките на Теорията за социалната идентичност (Tajfel, 1981). В тях изследваните лица са разделени в групи по случаен признак. Между членовете на групите няма контакт и взаимодействие, няма конфликт на интереси, липсва и реална основа за антагонизъм между тях. Въпреки това обаче членовете на формираните групи проявяват дискриминационно поведение и конкурентна ориентация насочена срещу другата група (Tajfel & Turner, 1979). Става ясно, че сама по себе си принадлежността към две различни групи, което е *социална категоризация*, е достатъчна причина за проява на междугрупова дискриминация в полза на собствената група. В този смисъл дискриминацията между групите се възприема като неизбежен резултат от естествен и универсален когнитивен процес, чиято функция е да опростява възприемането на сложността на заобикалящия свят. Поради тази причина предразсъдъците се разглеждат като неминуем продукт на

когнитивния процес на категоризация. Основният научен въпрос е как именно той влияе и предопределя междугрупови явления като конфликти, дискриминация, стереотипи и предразсъдъци.

Повечето проведени изследвания са експериментални и тестват хипотезите на Теорията за социалната идентичност за позитивни нагласи и предпочитание към собствената група и прояви на дискриминация към членове на различни от собствената групи.

Въпреки че социално-когнитивното и когнитивно-мотивационното са все още основни теоретични направления в обяснение и разбиране на предразсъдъците и отношенията между групите, те не са лишени от ограничения. Тяхна слаба страна е например това, че не обръщат достатъчно внимание на афективни фактори, не обясняват индивидуалните различия между хората в нагласите и поведението им към представители на различни групи (Pettigrew, 1981), не анализират процеса на социализация във вярванията на собствената група за представители на други групи и култури.

Според теоретици и изследователи (Duckitt, 1992) основните научни въпроси за предразсъдъците се изменят през XX век от „документиране“ на интелектуалното превъзходство над представителите на етническите малцинства към обяснение защо членовете на групата на мнозинството толкова бързо приемат, че малцинствата са по-ниско стоящи в социалната йерархия; от конкретизиране на универсалните когнитивни процеси, които отговарят за възникване на предразсъдъците, откриване на авторитарната личност, анализиране на механизма на действие на социалното влияние към разбиране как различните социални роли заедно с груповата динамика и междугруповите конфликти влияят върху формирането на предразсъдъците.

Целта на настоящето изследване е да се анализира връзката между стереотипи и предразсъдъци чрез свободни асоциации на думи, оценяване и отчитане на нейната вероятност при изследване на отношението към малцинствени групи и към групата на мнозинството. По-конкретно, приложената методология е разработена с цел: 1) да се направи обобщение на резултати от предишни изследвания (Valencia, Gil de Montes, & Elejabarrieta, 2004; Valencia & Ganeva, 2006; Ganeva, 2009) за типични малцинствени групи в друг културен контекст, 2) да се обобщи приложението на стратегията “свободни асоциации от думи” и 3) да се анализира ефектът на контекста, личностен и общностен.

Формулирани са следните хипотези, от които основно се очаква:

- различие при стереотипите и нагласите в двата социални контекста, личностен и общностен,
- различие в отношението към изследваните малцинствени групи: евреи, турци и роми и към групата на мнозинството, така както и
- различие в стереотипите и нагласите на изследваните лица в петте периода от време, 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 година, към представителите на различни етноси по осъществяване на контакт с тях, пол и възраст.

Изследвани лица

В изследването участват общо 942 студента от български произход, от които 347 мъже и 595 жени на средна възраст $M = 21.3$ години ($SD = 4.2$). Техният брой за петте времеви периода е както следва: 188 студента за 2004 г. (39 мъже и 149 жени на средна възраст $M = 21.6$, $SD = 3.1$), 240 студента за 2006 г. (72 мъже и 169 жени на средна възраст $M = 21.8$, $SD = 2.5$), 202 студента за 2008 г. (66 мъже и 136 жени на

средна възраст $M = 19.5$, $SD = 3.9$), 160 студента за 2010 (62 мъже и 98 жени на средна възраст $M = 21.4$, $SD = 2.3$) и 152 студента за 2012 г. (108 мъже и 44 жени на средна възраст $M = 24.7$, $SD = 5.4$).

За да се проведат необходимите статистически тестове за проверка на издигнатите научни хипотези за различие, наблюденията за 942-те изследвани лица са записани по два различни начина. При *широкия формат* размерът на извадката ($n = 942$) е равен на броя на изследваните лица. При *дългия формат* обаче за всяко изследвано лице има по четири наблюдения и затова размерът на извадката е $n = 3768$ (942 изследвани лица $\times$ 4 наблюдения за всяко изследвано лице = 3768 наблюдения) като и в двата случая има липсващи данни.

Методология

Дизайнът на изследването се състои от 2 условия на контекст – ти самият ($N = 468$: 2004 г. – $N = 92$; 2006 г. – $N = 120$; 2008 г. – $N = 102$; 2010 г. – $N = 76$; 2012 г. – $N = 78$) и българското общество ($N = 474$: 2004 г. – $N = 96$; 2006 г. – $N = 120$; 2008 г. – $N = 100$; 2010 г. – $N = 84$; 2012 – $N = 74$), 4 групи – българи, турци, роми и евреи, 2 зависимы променливи (скали) – стереотипи и нагласи, които се повтарят за двата контекста. Независимата променлива се манипулира по следния начин: в ”личностен” контекст (ти самият) най-отгоре на въпросника е написано: ”изследване на възприятията и нагласите към малцинствата”. Студентите са помолени да запишат свободните си асоциации от думи чрез инструкцията: ”Моля, първо помислете за пет характеристики за изброените групи (българи, турци, роми и евреи), които според ВАС най-добре ги описват, и ги напишете в посочените места чрез една дума или кратко словосъчетание.” Следва оценка на вероятността на притежание и оценка на посочените черти: ”Второ, в средата напишете какъв процент от членовете на групата притежава всяка една от посочените характеристики според ВАС (0% – нито един от членовете на групата не я притежава, 50% – половината от членовете на групата я притежават, 100% – всички членове на групата я притежават). Накрая напишете оценката според ВАС за всяка една от посочените характеристики като използвате следните знаци: ++ = много позитивна, + = позитивна, 0 = нито позитивна, нито негативна/неутрална, – = негативна, -- = много негативна.”

В общностния контекст (българското общество) на всяка страница от въпросника е написано следното: ”изследване на възприятията и нагласите на българското общество към малцинствата”. Студентите посочват свободните асоциации на думи чрез следната инструкция: ”Моля, първо помислете за пет характеристики за изброените групи (българи, турци, роми и евреи), които според БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО най-добре ги описват, и ги напишете в посочените места чрез една дума или кратко словосъчетание”. Отново посочените черти се оценяват и се изследва тяхната степен на вероятност: ”Второ, в средата напишете какъв процент от членовете на малцинството притежава всяка една от посочените характеристики според БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (0% – нито един от членовете на групата не я притежава, 50% – половината от членовете на групата я притежават, 100% – всички членове на групата я притежават). Накрая напишете оценката според БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО за всяка една от посочените характеристики като използвате следните знаци: ++ = много позитивна, + = позитивна, 0 = нито позитивна нито негативна/неутрална, – = негативна, -- = много негативна.”

На изследваните лица е зададен въпрос дали познават представители на изследваните малцинствени групи: турци, роми и евреи. Възможните отговори са: не, не познавам нито един, мисля, че не познавам, мисля, че познавам и да, познавам. Те посочват и демографски данни като възраст и пол.

Измерване

Стереотипи. След като изследваните лица напишат първите пет характеристики, за които се сетят за разглежданите групи (българи, турци, роми и евреи), те посочват процента, в който членовете на групите притежават дадената характеристика, оценяват я чрез 5-степенна скала и се изработва индекс на стереотипност. Той представлява сумата от вероятността даден етнос да притежава дадена характеристика (Pig), умножена по ценността (Vig), разделена на броя (n) на посочените характеристики: $(\sum Pig \times Vig/n)$. Той приема стойности от -1.0 (максимални негативни стереотипи) до +1.0 (максимално позитивни стереотипи) със средна точка 0.0 (неутрални стереотипи) (по-подробно в [Esses, Haddock, & Zanna, 1993](#)).

Нагласи. Изследваните лица са помолени да оценят етническите групи като цяло (българи, турци, роми и евреи) в границите между 0 (силно негативно) и 100 (силно позитивно). Индексът за нагласите приема стойности от -1.0 (максимални негативни нагласи) до +1.0 (максимално позитивни нагласи) със средна точка 0.0 (неутрални нагласи) ([Campbell, 1971](#); [Esses, Haddock, & Zanna, 1993](#)).

Резултати

Корелационен анализ

С цел да се провери дали стереотипите и нагласите на българите към четирите основни етноса в България, българи, турци, роми и евреи са различни теоретични понятия и измерват различни аспекти от взаимоотношенията между групите е проведен корелационен анализ. Получените резултати са представени в [Таблица 1](#). Те показват, че корелацията между *стереотипите* (лявата част на таблицата) е ниска (слаба) със стойности от 0.01 (корелацията между стереотипите на българите към българи и към турци) до 0.38 (корелацията между стереотипите на българите към евреи и към турци). Стойностите за корелацията между *нагласите* (дясната част на таблицата) е също ниска (слаба) със стойности от 0.04 (корелацията между нагласите на българите към българи и към роми) до 0.35 (корелацията между нагласите на българите към турци и роми). Ниските стойности на корелационните коефициенти за *стереотипите* и за *нагласите* към различните етноси показват, че те са слабо свързани помежду си понятия за анализираната извадка.

Таблица 1

Корелация между стереотипите и нагласите към българи, турци, роми и евреи

корелация между	стереотипи към				нагласи към			
	1	2	3	4	1	2	3	4
българи	1.0				1.0			
турци	0.01	1.0			0.11**	1.0		
роми	0.01***	0.34***	1.0		0.04	0.38***	1.0	
евреи	0.11*	0.38***	0.30***	1.0	0.05	0.35***	0.24***	1.0

Забележки: 1 – българи, 2 – турци, 3 – роми, 4 – евреи; данните са анализирани с корелационният коефициент на Пирсън (Pearson's correlation coefficient); корелацията е със статистическа значимост: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

С цел да се провери дали стереотипите и нагласите зависят от степента на познанство на представители от даден етнос е проведен допълнителен корелационен анализ. Получените резултати са представени в [Таблица 2](#).

Таблица 2

Корелация между степента на познанство на представители от даден етнос и стереотипите и нагласите към турци, роми и евреи

корелацията между	степен на познанство с		
	турци	роми	евреи
стереотипи към	0.14***	0.10***	0.11**
нагласи към	0.16***	0.02	0.07

Забележки: виж забележките под Таблица 1

Резултатите показват, че корелацията между *стереотипите* на българите към турци, роми или евреи (първи ред на Таблица 2) и *степента на познанство* с представител на даден етнос са слабо корелирани (между 0.11 и 0.14). Например *стереотипите* на българите към турците се увеличават слабо (0.14) при увеличаване на *степента на познанство* с турци.

Аналогична е ситуацията и за корелацията между *нагласите* на българите към турци, роми или евреи (втори ред на Таблица 2) и *степента на познанство* с представител на даден етнос. Например *нагласите* на българите към ромите (0.02) практически не зависят от това дали българите познава роми, т. е. от *степента на познанство* с ромите.

За цялата извадка корелацията между *степента на познанство* и скалите за *стереотипи* (първи ред на таблица 2) или *нагласи* (втори ред на таблица 2) е ниска (стойности между 0.02 и 0.14), което означава, че *стереотипите* и *нагласите* са трайно формирани и обективно измерени в настоящото изследване, и те не са свързани със степента на познанство с представители на различни малцинства.

Връзка между стереотипите към етническите групи, разпределени по контекст на заместване, пол, възраст и време (2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.)

С цел да се определи дали има различие в *стереотипите* по време (5 времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.) и пол (момчета, момичета) е проведен двуфакторен дисперсионен анализ. Резултатите показват, че *липсва* статистически значимо различие при ефекта на взаимодействие на *времето* и *пола* върху *стереотипите*, $F_{|4, 2818|} = 0.96$, $p = 0.43$.

С цел да се определи дали има различие в *стереотипите* по време (5 времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.) и *възrastова група* (три групи – група 1: до 22 години, група 2: между 22 и 25 години и група 3: над 25 години) е проведен двуфакторен дисперсионен анализ. Резултатите показват че *има* статистически значимо различие при ефекта на взаимодействие на *времето* и *възрастната група* върху *стереотипите*, $F_{|7, 2814|} = 4.40$, $p < 0.001$ с малка големина на ефекта съгласно Коен, $eta = 0.10$ (Cohen, 1988).

С цел да се определи дали има различие в *стереотипите* по време (5 времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.) и *контекст на заместване* (1 – лично мнение; 2 – обществено мнение) е проведен двуфакторен дисперсионен анализ. Резултатите показват, че *има* статистически значимо различие при ефекта на взаимодействие на *времето* и на *контекста на заместване* върху *стереотипите*, $F_{|4, 2818|} = 4.76$, $p = 0.001$ и $eta = 0.08$. Тъй като големината на ефекта на взаимодействието, съгласно Коен (Cohen, 1988) е незначителна, се приема, че *липсва* практическа значимост.

Средните стойности на *стереотипите* на българите към различните етноси - българи, турци, роми и евреи, разпределени по *контекст на заместване*, са представени в Таблица 3.

Таблица 3

Средни стойности на стереотипите на българите към: (1) българи, (2) турци, (3) роми и (4) евреи, разпределени по контекст на заместване, личностен (А) и общностен (Б) за конкретна година

год.	контекст	1	2	3	4	СЗ	ГЕ: η(eta)
2004	А	нд	0.14 ^b	-0.41 ^a	0.02 ^b	*	0.71,>Г
	Б	нд	0.11 ^c	-0.44 ^a	0.00 ^b	*	0.77,>Г
	СЗ	-	-	-	-		
	ГЕ: d	-	-	-	-		
2006	А	0.12 ^b	-0.13 ^a	0.10 ^b	нд	*	0.29,Т
	Б	0.11 ^b	-0.47 ^a	-0.44 ^a	нд	*	0.75,>Г
	СЗ	-	*	*	-		
	ГЕ: d	-	1.01,>Г	1.29,>Г	-		
2008	А	0.14 ^c	-0.15 ^b	-0.56 ^a	0.14 ^c	*	0.77,>Г
	Б	0.19 ^c	-0.24 ^b	-0.51 ^a	0.05 ^c	*	0.79,>Г
	СЗ	-	*	-	-		
	ГЕ: d	-	0.24,М	-	-		
2010	А	-0.05 ^b	-0.10 ^b	-0.57 ^a	-0.01 ^b	*	0.56,>Г
	Б	-0.03 ^c	-0.31 ^b	-0.68 ^a	-0.24 ^{bc}	*	0.47,>Г
	СЗ	-	*	*	*		
	ГЕ: d	-	0.43,М	0.30,М	0.46,М		
2012	А	0.08 ^b	0.20 ^b	-0.36 ^a	0.19 ^b	*	0.54,>Г
	Б	-0.08 ^b	-0.11 ^b	-0.46 ^a	0.18 ^c	*	0.41,Г
	СЗ	-	*	-	-		
	ГЕ: d	-	0.63,Т	-	-		
Средно	А	0.09 ^c	-0.01 ^{ab}	-0.39 ^a	0.08 ^c	*	0.49,>Г
	Б	0.07 ^c	-0.19 ^b	-0.51 ^a	-0.02 ^c	*	0.50,>Г
	СЗ	-	*	*	*		
	ГЕ: d	-	0.40,М	0.28,М	0.23,М		

Забележки: нд – няма данни; СЗ – статистическа значимост; ГЕ – големина на ефекта; положителните стойности показват положителни стереотипи, негативните – негативни (диапазон от -1: максимални негативни стереотипи, 0: неутрални, до +1: максимални позитивни стереотипи); където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между личностното мнение и на обществото в съответната колона е поставена звездичка; където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ по етнос в съответната редица е поставена звездичка и точното място на статистическото различие е посочено с малка буква (^a, ^b, ^c); средните отбелязани с (^a) са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^b) и са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^c); средните отбелязани с (^{ab}) попадат между средните отбелязани с (^a) и (^b) и няма статистически значимо различие между тях; данните по колони са обработени с t-тест за независими извадки (independent-samples t-test), а по редове с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); за t-тестовете големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента **d** на Коен и е интерпретирана при стойности: >1.0 като много по-голяма от типичната (>Г), 0.8-1.0 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.5-0.8 като средна или типична (Т) и 0.2-0.5 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988); за дисперсионния анализ големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента ета η на Коен и е интерпретирана при стойности: >0.45 като много по-голяма от типичната (>Г), 0.37-0.44 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.24-0.36 като средна или типична (Т) и при стойности 0.10-0.23 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988).

Представените резултати в Таблица 3 показват, че в стереотипите към групата на *мнозинството* в двата контекста на изследване, личностен и общностен, през всички времеви точки 2004, 2006, 2008, 2010 и

2012 г. не се наблюдават различия. В стереотипите към групата на *турците* обаче се наблюдават различия в двата контекста. В общностния контекст те са по-негативни, отколкото в личностния. В стереотипите за *ромите* през 2006 и 2010 г. между двата контекста също се наблюдават различия. През 2006 г. в общностния те са негативни, а в личностния са позитивни, а през 2010 г. са негативни в двата контекста като в първия са по-негативни. Стереотипите за групата на *евреите* са слабо негативни в общностен контекст

Като цяло стереотипите към групата на *мнозинството* и към *евреите* са позитивни, към групата на *турците* и *ромите* са негативни, като най-силно негативни са към ромското малцинство.

Средните стойности на *стереотипите* на българите към различните етноси - българи, турци, роми и евреи, разпределени по време, са представени в Таблица 4.

Таблица 4

Средни стойности на стереотипите на българите към българи, турци, роми и евреи, разпределени по контекст на заместване: личностен (А) и общностен (Б) и по време

		2004	2006	2008	2010	2012	СЗ	ГЕ: η
българи	А	нд	0.12 ^b	0.14 ^b	-0.05 ^a	0.08 ^{ab}	*	0.16, М
	Б	нд	0.11 ^{ab}	0.19 ^b	-0.03 ^a	-0.08 ^a	*	0.21, М
турци	А	0.14 ^b	-0.13 ^a	-0.15 ^a	-0.10 ^a	0.20 ^b	*	0.37, Г
	Б	0.11 ^d	-0.47 ^a	-0.24 ^{bc}	-0.31 ^{ab}	-0.11 ^c	*	0.46, >Г
роми	А	-0.40 ^{ab}	0.10 ^c	-0.56 ^a	-0.57 ^a	-0.36 ^b	*	0.63, >Г
	Б	-0.44 ^b	-0.44 ^b	-0.51 ^{ab}	-0.68 ^a	-0.46 ^b	*	0.23, М
евреи	А	0.02 ^{ab}	нд	0.14 ^{ab}	-0.01 ^a	0.19 ^b	*	0.20, М
	Б	0.00 ^a	нд	0.05 ^{ab}	-0.24 ^a	0.19 ^b	*	0.36, Т

Забележки: нд – няма данни; СЗ – статистическа значимост; ГЕ – големина на ефекта; положителните стойности показват положителни стереотипи, негативните – негативни (диапазон от -1: максимални негативни стереотипи, 0: неутрални, +1: максимални позитивни стереотипи); където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ по години в съответната редица е поставена звездичка и точното място на статистическото различие е посочено с малка буква (^a, ^b, ^c); средните отбелязани с (^a) са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^b) и са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^c); средните отбелязани с (^{ab}) попадат между средните отбелязани с (^a) и (^b) и няма статистически значимо различие между тях; големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента η (eta) на Коен и е интерпретирана при стойности: >0.45 като много по-голяма от типичната (>Г), 0.37-0.44 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.24-0.36 като средна или типична (Т) и при стойности 0.10-0.23 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988).

Представените резултати в Таблица 4 показват статистически значими различия в личностния контекст към четирите етнически групи. Към групата на *мнозинството* след 2008 г. стереотипите стават по-негативни в общностен контекст, а в личностен контекст те са най-негативни през 2010 г. В двата контекста, личностен и общностен, се наблюдават статистически значими различия. В личностен контекст през 2004 и 2012 г. стереотипите към *турското малцинство* са позитивни, а през 2006, 2008 и 2010 г. те са негативни. В общностен контекст стереотипите към *турците* са най-негативни през 2006 г., през 2008 са по-слабо негативни, а през 2004 са позитивни. В личностен контекст стереотипите към *ромите* са най-негативни през 2008 и 2010 г., а през 2006 г. те са позитивни. В общностен контекст през 2010 г. те са най-негативни. Стереотипите към *евреите* както в личностен, така и в общностен контекст са негативни през 2010 г., а са позитивни през 2012 г.

Средните стойности на *стереотипите* на българите към етническите групи - българи, турци, роми и евреи, разпределени по време, са представени в Таблица 5.

Таблица 5

Средни стойности на стереотипите на българите към българи, турци, роми и евреи, разпределени по време

към етнос/за година	2004	2006	2008	2010	2012
към българи	нд	0.11 ^c	0.16 ^c	-0.04 ^c	0.01 ^b
към турци	0.12 ^b	-0.30 ^a	-0.19 ^b	-0.22 ^b	0.05 ^{bc}
към роми	-0.43 ^a	-0.17 ^b	-0.54 ^a	-0.63 ^a	-0.41 ^a
към евреи	0.01 ^c	нд	0.10 ^c	-0.15 ^{bc}	0.19 ^c
СЗ	*	*	*	*	*
ГЕ: $\eta(\text{eta})$	0.74,>Г	0.45,>Г	0.77,>Г	0.48,>Г	0.44,Г

Забележки: нд – няма данни; СЗ – статистическа значимост; ГЕ – големина на ефекта; положителните стойности показват положителни стереотипи, негативните – негативни (диапазон от -1: максимални негативни стереотипи, 0: неутрални, +1: максимални позитивни стереотипи); където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ на времето върху средните на стереотипите към етносите, в съответната колона е поставена звездичка и точното място на статистическото различие към съответният етнос е посочено с малка буква (^a, ^b, ^c); средните отбелязани с (^a) са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^b) и са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^c); средните отбелязани с (^{ab}) попадат между средните отбелязани с (^a) и (^b) и няма статистически значимо различие между тях; големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента $\eta(\text{eta})$ на Коен и е интерпретирана при стойности: >0.45 като много по-голяма от типичната (>Г), 0.37-0.44 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.24-0.36 като средна или типична (Т) и при стойности 0.10-0.23 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988).

Представените резултати в Таблица 5 показват ясно изразени различия в стереотипите към различните етноси. През 2004 г. и през 2012 г. най-негативни са стереотипите към *ромите*, а най-позитивни са към *евреите*. През 2006 г. най-негативни са стереотипите към *турците*, а най-позитивни са към групата на *мнозинството*. През 2008 г. отново най-силно изразени негативни стереотипи се наблюдават към групата на *ромите*, а най-позитивни към *българите*. Като цяло стереотипите за изследваните етнически групи през 2010 г. са негативни. Най-силно негативни са за *ромите*, а относително най-слабо негативни са за групата на *мнозинството*.

Връзка между нагласите към етническите групи, разпределени по контекст на заместване, пол, възраст и време (2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.)

С цел да се определи дали има различие в *нагласите* по време (5 времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.) и по *пол* (момчета, момичета) е проведен двуфакторен дисперсионен анализ. Резултатите показват, че *липсва* статистически значимо различие при ефекта на взаимодействие на *времето* и на *пола* върху *нагласите*, $F_{[4, 3085]} = 1.42$, $p = 0.23$.

С цел да се определи дали има различие в *нагласите* по време (5 времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.) и по *възрастова група* (три групи – група 1: до 22 години, група 2: между 22 и 25 години, група 3: над 25 години) е проведен двуфакторен дисперсионен анализ. Резултатите показват, че *липсва* статистически значимо различие при ефекта на взаимодействие на *времето* и на *възрастовата група* върху *нагласите*, $F_{[7, 3081]} = 1.75$, $p = 0.09$.

С цел да се определи дали има различие в *нагласите* по време (5 времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.) и *контекст на заместване* (1 – лично мнение; 2 – обществено мнение) е проведен двуфакторен

дисперсионен анализ. Резултатите показват, че *липсва* статистически значимо различие при ефекта на взаимодействие на *времето* и на *контекста на заместване* върху *нагласите*, $F_{[4, 3085]} = 2.18$, $p = 0.07$.

Средните стойности на *нагласите* на българите към различните етноси - българи, турци, роми и евреи, разпределени по *контекст на заместване* и *време*, са представени в Таблица 6.

Таблица 6

Средни стойности на *нагласите* на българите към: (1) българи, (2) турци, (3) роми и (4) евреи, разпределени по контекст на заместване, личностен (А) и общностен (Б) за конкретна година

год.	контекст	1	2	3	4	СЗ	ГЕ: η (eta)
2004	А	нд	0.07 ^b	-0.40 ^a	0.12 ^b	*	0.52,>Г
	Б	нд	-0.09 ^b	-0.45 ^a	0.20 ^c	*	0.67,>Г
	СЗ		*	-	-		
	ГЕ: d		0.37,М	-	-		
2006	А	0.32 ^c	-0.23 ^a	0.00 ^b	нд	*	0.55,>Г
	Б	0.33 ^b	-0.45 ^a	-0.38 ^a	нд	*	1.00,>Г
	СЗ	-	*	*			
	ГЕ: d	-	0.55,Т	0.94,Г			
2008	А	0.61 ^d	-0.14 ^b	-0.53 ^a	0.11 ^c	*	1.06,>Г
	Б	0.48 ^d	-0.29 ^b	-0.54 ^a	0.06 ^c	*	1.03,>Г
	СЗ	*	*	-	-		
	ГЕ: d	0.30,М	0.39,М	-	-		
2010	А	0.37 ^d	-0.22 ^b	-0.60 ^a	0.03 ^c	*	0.85,>Г
	Б	0.13 ^d	-0.42 ^b	-0.61 ^a	-0.08 ^c	*	0.79,>Г
	СЗ	*	*	-	*		
	ГЕ: d	0.50,Т	0.60,Т	-	0.26,М		
2012	А	0.42 ^b	0.03 ^a	-0.11 ^a	0.25 ^b	*	0.43,Г
	Б	0.28 ^d	-0.17 ^b	-0.43 ^a	0.08 ^c	*	0.62,>Г
	СЗ	*	*	*	*		
	ГЕ: d	0.31,М	0.41,М	0.61,Т	0.50,Т		
Средно	А	0.43 ^d	-0.09 ^b	-0.35 ^a	0.12 ^c	*	0.64,>Г
	Б	0.32 ^d	-0.27 ^b	-0.49 ^a	0.07 ^c	*	0.77,>Г
	СЗ	*	*	*	*		
	ГЕ: d	0.25,М	0.43,М	0.30,М	0.14,-		

Забележки: виж забележките под Таблица 2, като стереотипи се заменя с нагласи.

Нагласите на *българите* за собствената им група са по-позитивни в личностен контекст отколкото в общностен за 2008, 2010 и 2012 г. Нагласите за групата на *турците* са по-негативни в общностен отколкото в личностен контекст във всеки един от петте периода от време. Тази тенденция се наблюдава за нагласите за *ромите* за 2006 и 2012 г. Нагласите към групата на *евреите* са негативни през 2010 г. и са по-слабо позитивни през 2012 г. в общностен в сравнение с личностен контекст. При *съпоставка на средните стойности* на нагласите към малцинствените групи, става ясно, че в двата контекста се наблюдават различия. В личностния контекст те са по-позитивни за групата на мнозинството и за евреите, а са по-слабо негативни за групата на турците и на ромите в сравнение с общностния контекст.

Средните стойности на *нагласите*, разпределени по *време*, са представени в Таблица 7.

Таблица 7

Средни стойности на нагласите на българите към българи, турци, роми и евреи, разпределени по контекст на заместване: личностен (А) и общностен (Б) и по време

		2004	2006	2008	2010	2012	СЗ	ГЕ: η
българи	А	нд	0.32 ^a	0.61 ^b	0.37 ^a	0.42 ^a	*	0.26, Т
	Б	нд	0.33 ^{bc}	0.48 ^c	0.13 ^a	0.28 ^{ab}	*	0.29, Т
турци	А	0.06 ^c	-0.23 ^a	-0.14 ^{ab}	-0.22 ^a	0.03 ^{bc}	*	0.28, Т
	Б	-0.09 ^c	-0.45 ^a	-0.29 ^{ab}	-0.42 ^a	-0.17 ^{bc}	*	0.37, Г
роми	А	-0.40 ^b	0.00 ^c	-0.52 ^{ab}	-0.61 ^a	-0.11 ^c	*	0.52, >Г
	Б	-0.45 ^{ab}	-0.38 ^b	-0.54 ^a	-0.61 ^a	-0.43 ^b	*	0.20, М
евреи	А	0.12 ^{ab}	нд	0.11 ^{ab}	0.03 ^a	0.25 ^b	*	0.18, М
	Б	0.20 ^b	нд	0.06 ^{ab}	-0.07 ^a	0.08 ^b	*	0.27, Т

Забележки: виж забележките под Таблица 3, като стереотипи се заменя с нагласи.

Нагласите към *собствената група* са най-позитивни през 2008 г. както в личностен, така и в общностен контекст. За групата на *турците* за 2004 г. те са най-позитивни в личностен и най-слабо негативни в общностен контекст. Както за 2006, така и за 2010 г. те са най-негативни в двата изследвани контекста. Нагласите към групата на *ромите* са най-негативни в личностен контекст през 2010 г., а най-слабо негативни през 2012 г. Нагласите към групата на *евреите* са най-позитивни през 2012 г. в личностен контекст, а най-слабо позитивни през 2010 г. В общностен контекст те са негативни през 2010 г.

Средните стойности на *нагласите* на българите към етническите групи - българи, турци, роми и евреи, разпределени по време, са представени в Таблица 8.

Таблица 8

Средни стойности на нагласите на българите към българи, турци, роми и евреи, разпределени за конкретна година

към етнос/за година	2004	2006	2008	2010	2012
към българи	нд	0.33 ^c	0.55 ^d	0.25 ^d	0.35 ^d
към турци	-0.01 ^b	-0.34 ^a	-0.22 ^b	-0.32 ^b	-0.07 ^b
към роми	-0.43 ^a	-0.19 ^b	-0.53 ^a	-0.61 ^a	-0.26 ^a
към евреи	0.16 ^c	нд	0.08 ^c	-0.03 ^c	0.17 ^c
СЗ	*	*	*	*	*
ГЕ: η (eta)	0.57, >Г	0.72, >Г	1.04, >Г	0.80, >Г	0.50, >Г

Забележки: виж забележките под Таблица 4, като стереотипи се заменя с нагласи.

През 2004 г. нагласите към ромите са най-негативни, а към евреите са най-позитивни. През 2006 г. най-негативни са нагласите към турците, а най-позитивни, логично, към собствената група. През 2008, 2010 и 2012 г. най-негативни са отново нагласите към ромите, а най-позитивни към собствената група на принадлежност.

Връзка между стереотипи и нагласи към етническите групи, разпределени по контекст на заместване и време (2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.)

Средните стойности на *стереотипите* и *нагласите* на българите към българи, турци, роми и евреи, разпределени по време, са представени в Таблица 9.

Таблица 9

Средни стойности на стереотипите (А) и нагласите (Б) на българите към различните етноси: (1) българи, (2) турци, (3) роми и (4) евреи, разпределени по време

	2004	2006	2008	2010	2012	СЗ	ГЕ: η(eta)	сред.
1								
А	нд	0.11 ^{bc}	0.16 ^c	-0.04 ^a	0.01 ^{ab}	*	0.17,М	0.08
Б	нд	0.33 ^a	0.55 ^b	0.25 ^a	0.35 ^a	*	0.25,Т	0.37
СЗ		*	*	*	*			*
ГЕ: d		0.56,М	0.93,Г	0.57,М	0.67,Т			0.65,Т
2								
А	0.12 ^b	-0.30 ^a	-0.19 ^a	-0.22 ^a	0.05 ^b	*	0.38,>Г	-0.10
Б	-0.01 ^b	-0.34 ^a	-0.22 ^a	-0.32 ^a	-0.07 ^b	*	0.31,Т	-0.18
СЗ	*	-	-	*	*			*
ГЕ: d	0.35,М	-	-	0.25,М	0.22,М			0.18,-
3								
А	-0.43 ^{bc}	-0.17 ^d	-0.54 ^{ab}	-0.63 ^a	-0.41 ^c	*	0.36,Т	-0.45
Б	-0.43 ^b	-0.19 ^c	-0.53 ^{ab}	-0.61 ^a	-0.26 ^c	*	0.35,Т	-0.42
СЗ	-	-	-	-	*			-
ГЕ: d	-	-	-	-	0.28,М			-
4								
А	0.01 ^b	нд	0.10 ^{bc}	-0.15 ^a	0.19 ^c	*	0.29,Т	0.03
Б	0.16 ^b	нд	0.08 ^b	-0.03 ^a	0.17 ^b	*	0.19,М	0.10
СЗ	*		-	*	-			*
ГЕ: d	0.40,М		-	0.28,М	-			0.16,-

Забележки: нд – няма данни; СЗ – статистическа значимост; ГЕ – големина на ефекта; положителните стойности показват положителни стереотипи/нагласи, негативните – негативни (диапазон от -1: максимални негативни стереотипи/нагласи, 0: неутрални, до +1: максимални позитивни стереотипи/нагласи); където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между стереотипите и нагласите за даденият етнос в съответната колона от две числа е поставена звездичка; където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ по време в съответната редица е поставена звездичка и точното място на статистическото различие е посочено с малка буква (^a, ^b, ^c); средните отбелязани с (^a) са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^b) и са статистически значимо по-малки от средните отбелязани с (^c); средните отбелязани с (^{ab}) попадат между средните отбелязани с (^a) и (^b) и няма статистически значимо различие между тях; данните по колони са обработени с t-тест за независими извадки (independent-samples t-test), а по редове с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); за t-тестовете големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента **d** на Коен и е интерпретирана при стойности: >1.0 като много по-голяма от типичната (>Г), 0.8-1.0 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.5-0.8 като средна или типична (Т) и 0.2-0.5 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988); за дисперсионния анализ големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента ета η на Коен и е интерпретирана при стойности: >0.45 като много по-голяма от типичната (>Г), 0.37-0.44 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.24-0.36 като средна или типична (Т) и при стойности 0.10-0.23 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988).

Като цяло стереотипите и нагласите на българите за собствената им група и за евреите в личностен контекст са по-слабо позитивни в сравнение с общностен контекст. За групата на турците те са по-негативни в общностен контекст. За групата на ромите стереотипите и нагласите са негативни както в личностен, така и в общностен контекст.

Обсъждане на резултатите

Получените резултати от направените корелационни анализи между стереотипите и предразсъдъците емпирично потвърждават, че те са две отделни самостоятелни независими понятия. Този факт показва, че приложената методология за свободни асоциации за отговор на поставените научни въпроси в изследването е по-подходяща от традиционно използваните скали (Stangor, Sullivan, & Ford, 1991), в които изследваните лица посочват своите вярвания като ги извличат от нагласите. По този начин им е спестено затруднението да посочват стереотипите си към малцинствените групи чрез характеристика. Освен това чрез представената методология се преодолява проблемът за очаквания х вярвания, критикуван в проведени изследвания на нагласите. Резултатите от изследването потвърждават, че използваната методология е подходяща както за анализ на нагласи към етнически малцинства, емигранти, различни видове социални политики (Esses, Haddock, & Zanna, 1993), така и при анализ на полови стереотипи (вярвания), в които се установява, че те имат по-голяма прогнозираща сила от емоциите (Eagly & Chaiken, 1993).

Друг интересен аспект от проведеното изследване са установените различия в двата контекста в 5 времеви точки: през 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г. Ако в личностен контекст стереотипите и нагласите са по-позитивни, то в общностния те са по-ясно негативно изразени. В този смисъл получените резултати потвърждават различните начини, по които действа когнитивната метасистема върху оперативната система (Doise, 1990), т. е. различните нормативни регулации, които „контролират, верифицират и направляват когнитивните операции” (Moscovici, 2002) и съответстват на Теорията за социалните репрезентации. От една страна в строго методологично отношение резултатите потвърждават успешното приложение на неинтрузивни методологии за изследване на различията в нормативната логика при анализ на стереотипите за социалните групи като цяло и за малцинствените групи в частност. От друга страна в теоретичен план резултатите помагат да се обясни и разбере динамиката, която е установена и в други изследвания, проведени в лоното на различни теории като тази за моралното развитие (Emler, Renwick, & Malone, 1983) и дискриминацията. При всички тях резултатите, получени при личностния нормативен контекст, се различават от общностния. Вторият упражнява индукция и внушения върху изследваните лица както на различни социални и нормативни позиции, така и на различни начини за изграждане на значения за връзката аз → обект (първи контекст) и за връзката аз → [другите → обект] (втори контекст).

В личностния контекст логиката на толерантността (Guimelli & Deschamps, 2000) пречи да се проявят някои елементи от социалните репрезентации и определени зони стават „неми” под влияние на груповия натиск, който се изразява в по-позитивна оценка на стереотипите и предразсъдъците към разглежданите етнически групи. В общностния контекст личното мнение е заменено с мнението на другите и на обществото и именно в този случай социалните норми са освободени от социален натиск и карат „немите зони” да се изразят спонтанно от изследваните лица. В този случай оценката на стереотипите и предразсъдъците е по-негативна за разглежданите етнически групи (Guimelli, 1999).

От тази гледна точка установените различия в действието на нормативните системи, личностна и общностна, е възможно да се свържат и с функциите за рационализиране (Echebarria, Garagordobil, Gonzalez, & Villarreal, 1995) или оправдание за враждебното поведение към групи с нисък социален статус, които изпълняват стереотипите и предразсъдъците. Това показва, че те освен, че изразяват индивидуалното възприятие и напрежение (като при моделите за обработка на информация, например, или при психоаналитичния модел и изтласкването), представляват рационализация и оправдание, чрез които членовете на групите намират

обяснение за разделението на пазара на труда в зависимост от мястото, което заемат в него и за легитимиране на икономическата система.

От друга страна получените резултати показват различната оценка на нагласите и стереотипите за две от изследваните етнически групи – роми, в най-негативна светлина и евреи, в позитивна светлина. Те са продукт от различно протекли исторически и културни процеси, от обитаването на различни жизненни реалности, свързани в първия случай с „натурата“, а във втория с „културата“ (Valencia & Ganeva, 2006).

В бъдещи изследвания добра идея е, от една страна, да се проведе задълбочен анализ на съдържанието на стереотипите за българите и евреите, подобно на Стоянова (Stoyanova, 2007) и Андреева и Карабельова (Andreeva & Karabeliova, 2009), а от друга, да се изследват както представители на групата на мнозинството, така и на различни етнически малцинства, преминали млада възраст, с натрупан трудов стаж и жизнен опит.

В заключение, представеното изследване, от една страна, потвърждава, че неинтрузивните методологии са по-подходящи при анализиране на връзката между нагласи и вярвания. От друга страна, дадената различна оценка на етническите малцинства показва необходимостта от провеждане на изследвания на културните, икономическите и историческите им характеристики и запознаване на хората с тях с цел повишаване на интеркултурната им компетентност (Barrett, Flood, & Eade, 2011). Логиката на връзката между двата контекста, личностен и общностен, представена като част от Теорията за социалните репрезентации, изпълнява и символни функции. Тя потвърждава изказването на Ташфел (Tajfel, 1981), който цитира Robert LeVine при изясняване на връзката между съдържанието на стереотипите и обективните основания за тях: “Опишете ми икономическото състояние на всяка група и ще прогнозирам съдържанието на стереотипите към нея”.

References

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row.
- Andreeva, L., & Karabeliova, S. (2009). *Stereotipi i seksualen tormoz v ranna zrâla vazrast* [Stereotypes and sexual harassment in early adulthood]. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- Ashmore, R., & Del Boca, F. (1981). Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. In D. L. Hamilton (Ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior* (pp. 1-35). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Barrett, M., Flood, C., & Eade, J. (2011). *Nationalism, ethnicity, citizenship: Multidisciplinary perspectives*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Bogardus, E. (1925). Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.
- Brewer, M. B., & Kramer, R. M. (1985). The psychology of intergroup attitudes and behavior. *Annual Review of Psychology*, 36, 219-243. doi:10.1146/annurev.ps.36.020185.001251
- Campbell, A. (1971). *White attitudes toward Black people*. Ann Arbor: Institute for Social Research.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Doise, W. (1990). Les représentations sociales. In R. Ghiglione, C. Bonnet, & J.-F. Richard (Eds.), *Traité de psychologie cognitive* (pp. 111-174). Paris: Dunod.
- Dollard, J., Doob, L., Miller, N., Mowrer, O., & Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Duckitt, J. (1992). *The social psychology of prejudice*. New York: Praeger.
- Eagly, A., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Forth Worth, TX: Harcourt Brace Jovanovich.
- Echebarria, A., Garagordobil, M., Gonzalez, J., & Villarreal, M. (1995). *Psicología social del prejuicio y el racismo*. Madrid: Ramon Areces.
- Emler, N., Renwick, S., & Malone, B. (1983). The relationship between moral reasoning and political orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, *45*, 1073-1080. doi:10.1037/0022-3514.45.5.1073
- Esses, V., Haddock, G., & Zanna, M. (1993). Values, stereotypes, and emotions as determinants of intergroup attitudes. In D. L. Mackie & D. L. Hamilton (Eds.), *Affect, cognition and stereotyping: Interactive processes in group perception* (pp. 137-166). San Diego: Academic Press.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Ganeva, Z. (2009). *Razvitie na etničeskite stereotipi prez detska vazrast* [Development of ethnic stereotypes during childhood]. Sofia: Valdeks.
- Gilbert, G. M. (1951). Stereotype persistence and change among college students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, *46*, 245-254. doi:10.1037/h0053696
- Guimelli, C. (1999). *La pensée sociale*. Paris: PUF.
- Guimelli, C., & Deschamps, J.-C. (2000). Effets de contexte sur la production d'associations verbales: Le cas des représentations sociales des Gitans. *Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, *47-48*, 44-54.
- Haller, J. (1971). *Outcasts from evolution: Scientific attitudes of racial inferiority: 1859–1900*. Urbana: University of Illinois Press.
- Karlins, M., Coffman, T., & Walters, G. (1969). On the fading of social stereotypes: Studies in three generations of college students. *Journal of Personality and Social Psychology*, *13*, 1-16. doi:10.1037/h0027994
- Katz, D., & Braly, K. (1933). Racial stereotypes in one hundred college students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, *28*, 280-290. doi:10.1037/h0074049
- Lippmann, W. (1956). *Public Opinion*. New York, NY: McMillan.
- McConahay, J. (1986). Modern racism, ambivalence, and the Modern Racism Scale. In J. Dovidio & S. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 91–125). Orlando, FL: Academic Press.
- McConahay, J. B., & Hough, J. C., Jr. (1976). Symbolic racism. *The Journal of Social Issues*, *32*, 23-45. doi:10.1111/j.1540-4560.1976.tb02493.x

- Milner, D. (1983). *Children and race*. Beverly Hills: Sage.
- Moscovici, S. (2002). Pensée stigmatisée et pensée symbolique: Deux formes élémentaires de la pensée sociale. In C. Garnier (Ed.), *Les formes de la pensée sociale* (pp. 21-53). Paris: PUF.
- Pettigrew, T. F. (1958). Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison. *The Journal of Conflict Resolution*, 2, 29-42. doi:10.1177/002200275800200104
- Pettigrew, T. F. (1981). Extending the stereotype concept. In D. L. Hamilton (Ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior* (pp. 303-332). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Prothro, E. T., & Melikian, L. H. (1954). Studies in stereotypes: III. Arab students in the Near East. *The Journal of Social Psychology*, 40, 237-243. doi:10.1080/00224545.1954.9714231
- Sherif, M., & Sherif, C. (1953). *Groups in harmony and tension*. New York: Harper.
- Stangor, C., Sullivan, L. A., & Ford, T. E. (1991). Affective and cognitive determinants of prejudice. *Social Cognition*, 9, 359-380. doi:10.1521/soco.1991.9.4.359
- Stoyanova, S. (2007). *Metodi za izsledvane na mežduetničeski kontakti i naglasi* [Methods for study of interethnic contacts and attitudes]. Blagoevgrad: Iranik-M.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Monterey, California: Brooks/Cole.
- Valencia, J., & Ganeva, Z. (2006). Stereotipi i naglasi kam nâkoi malcinstva v Balgariâ [Stereotypes and attitudes towards some minorities in Bulgaria]. *Psihologični izsledvaniâ*, 1, 145-158.
- Valencia, J., Gil de Montes, L., & Elejabarrieta, F. (2004). Creencias y actitudes hacia la inmigración: Estereotipos, prejuicio y regulaciones normativas. *Revista de Psicología Social*, 19(3), 299-318. doi:10.1174/0213474041960469
- Zanna, M., & Rempel, J. (1988). Attitudes: A new look at an old concept. In D. Bar-Tal & A. Kruglanski (Eds.), *The social psychology of knowledge* (pp. 315-334). New York: Cambridge University Press.

About the Author

Dr. **Zornitza Ganeva** is an Assistant Professor in the Department of Education at Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria. She is European Doctor of Psychology at the University of the Basque Country, Spain (2009) and a Doctor of Pedagogy at the Sofia University, Bulgaria (2007). She has been specialising for four years at the University of the Basque Country, Spain, with a Marie Curie fellowship of the EU and a fellowship of the Ministry of Foreign Affairs of Spain. She is the author of the books "Development of ethnic stereotypes during childhood" (2009) and "Social identities and psychological well-being" (2010), and of national and international publications.